

Tio år med grön kultur och svampsoppa.

Den första inbjudan till en träff bland våra kultur- och läkeväxter i trädgården på Per Gummessons väg 15 i Röstånga gjordes redan sommaren innan Röstångabygdens kulturförening hade konstituerats. Därefter har kulturföreningen årligen inbjudit till en sensommarträff i vår trädgård. Det finns rika belägg för att många av de växter som idag finns i vår och många andras trädgårdar kom till Skåne redan under den tid som kallas romersk järnålder och antalet arter spädades sedan på under de resor och möten med andra kulturer som skedde under vikingatiden. Exempel på sådana förhistoriska växter är kirskaål, läkemalva, cikoria, bolmört, mynta, fläder, såpnejlika, vallört, skelört och vänderot. I och med klosterväsendets etablering i Norden under medeltiden (1050–1550) kom också det som kallas för klosterträdgårdar att anläggas i våra trakter. Genom arkeologiska undersökningar i olika kulturlager från sådana klosterträdgårdar i Lund kunde man artbestämma ett stort antal kulturväxter som växte på utgrävningsplatsen under perioden 1050–1300) och genom skriftliga källor kunde denna lista på medeltida växter avsevärt utökas. (För mer historisk information kring våra kulturväxters historia och om St. Gallenplanen (från år 820) som ett dokument för hur en trädgård skall struktureras vid ett cistercienserkloster (tex. Herrevads kloster) står att läsa i Röstångabygden 2012:1). Vid den första sensommarträffen i vår trädgård (2008) bekantade vi oss med ett

antal av dessa förhistoriska och medeltida växter, deras historia och användningsområden. Den andra träffen handlade lite mer om en vidskleplig inställning till växter och deras medicinska användning.

”Lika botar lika” är ett begrepp som förknippas med Paracelsus (1493–1541) som menade att kunde man tolka de tecken som växten bar på fick man anvisning om vilka diagnoser växten var ämnad att bota. Således kunde växter med hjärtformade blad användas mot hjärtsjukdom medan lungörtens fläckiga blad var verksam mot lungsjukdom. Vid denna tid handlade det om att ”mota och bota” och ett exempel på en synnerligen användbar växt var flädern. Växtens olika delar hade en synnerligen bred användning och betraktades som ett ”medicinskåp” men växten förmådde också hålla onda andar och annat otyg borta så därför är det inte märkligt att denna buske är så rikligt förekommande vid gamla torp och gårdar. Vi berörde också växter med stor giftverkan av vilka en del blivit framgångsrika läkemedel såsom digitalis från fingerborgsblomman. Väl bekant för många är också att Sokrates fick ända sitt liv genom att tömma en giftbägare innehållande ett extrakt av odört (som växer sällsynt på flera platser i Skåne) medan ogärningsmän avlivades med giftet akonitin från stormhatt. Stormhatt är nog den giftigaste växt vi har i Sverige och är vanlig i våra trädgårdar men att privat odla denna växt i sin egen trädgård i det antika Gre-

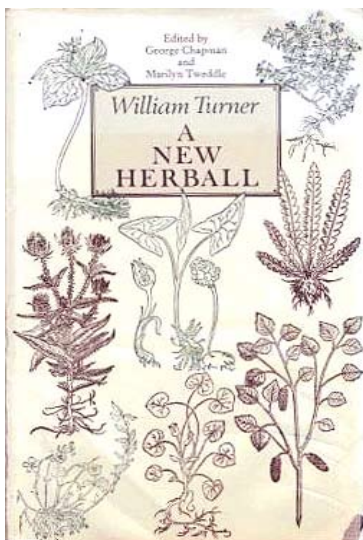

Paracelsus ansåg att växtens utseende signalerade dess medicinska användning.

*Fläckig lungört (*Pulmonaria officinalis*) ansågs genom sitt utseende kunna bota lungsjukdom (foto. Kpjas).*

kland kunde medföra ironiskt nog dödsstraff. Naturligtvis utvecklades genom åren en stor kunskap kring vilka växter som kunde användas mot olika krämpor. Denna kunskap levde vidare i folkmedicinen och effekterna var så påtagliga att i läkemedelsindustrins barndom började man att intressera sig för vilka verk samma substanser det kunde vara som stod för dessa effekter. Vi ägnade en träff i vår trädgård till att gå igenom "kända läkeväxter" och koppla dem till verk samma molekyler som sedan framställts till effektiva mediciner. Under en period förekom regelrätta expeditioner till primitiva kulturer runt om i världen för att få uppslag på nya växter med verkan inom folkmedicinen ("gröna mediciner"). Folkmedicinens landvinningar medförde att den medicinska behandlingen med örtextrakt kom att bli mycket viktig. Det var ju apotekarnas uppgift att blanda till medicinerna och de måste kunna lita på de kvinnor som samlade ihop de läkande växterna. Här florerade olika dialektala namn på örterna och det var inte sällan det kunde uppstå missförstånd i ledet från

Nyutgåvan (1995) i faksimil omfattar 1208 sidor

växtinsamling via apotekaren till den behandlande läkaren. Här kom William Turner (1510–1568) att göra en epokgörande insats. I sin *A New Herball* ("örtabok") beskriver han i tre volymer hur läkeväxterna ser ut, växternas systematiska karakterer och medicinska användning

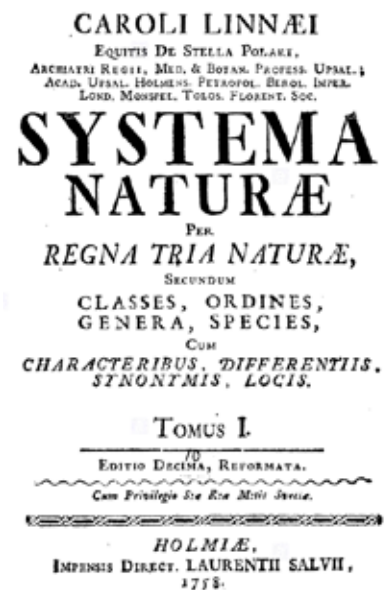
Att noggrant beskriva en växts karakterer var en mycket omständlig procedur som krävde åtskilliga ord för att säkerställa att det inte skedde någon förväxling. Oftast utgick man från antalet kronblad (som dock kunde variera stort) för att sedan tillfoga ett stort antal stödcharakterer. Det är i denna situation vår egen blomsterkung Carl von Linné träder in på arenan. En av träffarna i trädgården ägnades åt den otroliga insats Linné åstadkom genom sitt konstlade men effektiva artbestämningssystem. Det var den 1 januari 1730 som Linné till domprost Olof Celsius överlämnade ett manuskript med titeln *Praeludia Sponsaliorum Plantarum* ("Förspel till växternas bröllop"). Han hade valt antalet ståndare för indelning av växterna i klasser och inom dessa kunde ordningar bildas genom antalet pistiller. De mänsk-

Skogsbingel är nog Sveriges mest avbildade blomma. I bakgrunden kan skönjas delar av originaltiteln på Linnés manus från 1730.

liga jämförelserna i det nya sexualsystemet gjorde läsningen uppseendeväckande. För att understryka denna likhet i sitt manuskript hade Linné avbildat växten skogsbingel vars blommor är enkönade. Här kan man i originalet se hur frömjölet yr från ståndarna för att sedan fastna på pistillen. Linné kunde nu med sitt system nedbringa benämningen av en växt till två ord (det binära systemet) och på detta sätt kunde han nu under 1700-talet ordna upp det Gud skapat och se till att det latinska namnet nu en gång för alla skulle ta bort alla missförstånd som tidigare rått med tidigare examinationsmetoder och triviala benämningar. Han betraktade trädgården som ett "levande bibliotek" men nu kunde också detta bibliotek hamna i bokhyllan. För Linné var skapelsen fulländad och några nya arter kunde inte uppstå. Han hade dock sina dubier och inför en variant av gulsporre insåg han nog att nya arter kunde uppstå spontant.

Många gånger får man intrycket att blomsterkonungen Linnés 1700-tal var en angenäm tid. Då hade vi Gustav III som gynnade kulturen och instiftade Svenska Akademin. Vi hade Bellman med Ulla Winblad och "rött vin med pimpinella, och en nyss skjuten beckasin". Verkligheten såg dock annorlunda ut. Karl XII hade genom sina krig lämnat ett land i armod och staten saknade pengar. Nu måste förloret ersättas med inhemska produkter. Nu genom det "binära systemet" tilldelades varje art ett släktnamn *tex.* *Anemone* och ett artnamn *tex.* *nemorosa* (*vitsippa*).

infann sig den "Stora nyttan". Linnés resor var en del i detta landsomfattande projekt. Hans resor kom att bli exploateringsresor där naturen var den stora givaren. Linné blev professor i medicin och botanik i Uppsala och för honom var det en självklarhet att koppla växter till en medicinsk nytta. Kunskapen om naturen kom att hamna i fokus och det gällde allt inom "växt- djur- och mineralriket" som det heter i gissningsleken. Linné genomförde frekvent exkursioner med sina lärjungar och examinerade allt som kom i hans väg. Linné vek aldrig från sin skapelsestro och kände en iver och glädje i att få dokumentera och benämna allt det som funnits sedan jordens begynnelse. Han sände också ut lärjungar på strapatsrika resor till avlägsna länder för att där fortsätta att bestämma arter och ta med sig informationen hem. På så sätt medfördes också hem en rad växter som idag blivit kulturväxter i vårt land. Suget efter kunskap växte sig allt starkare och under sina "herbationsutflykter" som innefattade naturalhistoria, iakttagande och insamlande deltog också djäknarna, de som skulle bli präster.

Råg, *Secale cereale* (foto: Rasbak).

Dessa kom att bli urtypen för de s.k. Linnéanska lantprästerna som inspirerats till att bli iakttagare och samlare. De anlade trädgårdar vid sina prästgårdar och många utövade synnerligen värdefull forskning genom att tex. notera samband mellan växter och insekter och dessas variation med förändringar i väder och årstid. Sålunda kunde prästen Clas Bjerkander i Västergötland ta död på myten om "sädesomvandling" som innebar att råg på mager jord kunde omvandlas till ett gräs, råglosta, medan det i själva verket var en larv till en fluga (*Musca secalis*) som orsakade rågens död. Han kom att göra en stor insats för jordbruksnäringen genom sina iakttagelser kring skadeinsekter och kom att bli honorerad som "den praktiska entomologins (läran om insekter) egentliga grundläggare" i Sverige.

Råglosta, *Bromus secalinus* (foto Kurt Stüber).

Genom Linné kom biologin och medicinen att knytas än fastare till varandra men naturalhistorikerna tryckte på i takt med att samlingarna växte och därmed också kunskapen om hur naturen var uppbyggd. Man ville helt enkelt förstå lite mer om hur det Gud skapat till människornas nytta fungerade men teologerna stretade emot. Vi hade inga problem med detta utan vid vår trädgårdsträff fokuserade vi på den biologiska mångfalden. Vi fördjupade oss i pollineringsbiologin och konstaterade att det var oerhört mer "ekonomiskt" och träffsäkert att i stället för vindpollinering övergå till pollinering via insekter som ombud. Nu hade ju insekter tidigare i utvecklingen besökt vindpollinerade växter (nakenfröiga; tex. barrträd) men i och med att blommorna började uppträda skedde en dramatisk förändring. Nu erbjöds den pollinerande insekter ett honorar i form av nektar och detta nektargömme kunde vara utformat och placerat så att endast de insekter som hade de rätta förutsättningarna kunde nå denna eftertraktade belöning. Oavsett art (växt eller insekt) uppvisar alltid avkomman en viss variation i utseende och förmåga (undantag asexuell förökning genom kloner). Denna variation är förutsättningen för en med tiden utvecklad anpassning mellan växt och insekt. Vi studerade nu olika växter som genom sin utveckling funnit sina anpassade insektspartner bl.a. fingerborgsblomman som pollineras av humlor, timjan som pollineras av framför allt bin och kaprifol som pollineras av svärmarfjärilar. Vi konstaterade att också andra insektsgrepp som blomflugor, fjärilar i allmänhet och skalbaggar också tar del i pollineringsarbetet. För många insektsgrepp är pollenet livsviktigt som proteinkälla och utan pollen skulle inte våra främsta pollinerare kunna överleva (se också "Tankar kring några sociala insekter. Röstångabygden 2017:2). Den samhällsbyggande pollineraren, honungsbiet, har sedan lång tid tillbaka (första tecken på biodling finns

från 2400 f. Kr i Egypten) givit människan honung som sötningsmedel. I Sverige var biodlingen utbredd under medeltiden men även om det främst var för honungens skull så går det inte att utesluta att man redan då kunde se ett samband mellan binas aktivitet och skördeutfall. Alldeles säkert kunde man med tiden se att då det saknades humlor och bin vid fruktträdens blomning blev skörden dålig. Trädgården är ett grönt kulturarv som kommit till olika uttryck genom historien. Från storslagna trädgårdar med välplanerade kvarter av olika karaktär till den enkla trädgården kring torpstugan. Här har funnits nyttoväxter som ingått i hushållningen, växter som kunnat användas som medikament vid sjukdomar (se Kvinnorna på Stora Tibbaröd; en historisk vandring bland kultur- och läkeväxter) och växter som varit till glädje för både öga och hjärta. Att förvalta denna kulturskatt innebär också att vi måste medvetandegöra det samband som våra odlade växter har med den miljö vari de växer. Många växter kräver som framgått ovan en intim samverkan med pollinerande insekter och med de effektiva medel som idag finns för behandling av s.k. skadeinsekter råder det en befogad oro över att detta beroende kan brytas med katastrofala följder (se också " Insekter och det gröna kulturarvet" Röstångabygden 2018:1).

Så har det utvecklats en tradition att vid varje sensommarträff i trädgården bjuda på svampsoppa (Karl Johan). Även om vår soppa nog hade smakat blomsterkungen Linné gillade han inte svamp. Han kunde inte placera in svampar på ett logiskt sätt i sitt examinationssystem utan placerade dem i en egen grupp som han kallade Chaos. Säkert retade han sig på sitt tillkortakommande och ansåg att svamparna var "Floras vandrande pack". Användningen av svamp i matlagning går tillbaka till 1600-talet och det var adelsmännen som först började nyttja svampen men det dröjde inte länge förrän såväl kungahuset som det förmögna borgerskapet tog efter. Nymodigheten spred sig också ut på landsbygden och då till "fint folk" på slott och herrgårdar. Befolkningen i allmänhet på landsbygden stod dock länge emot att använda svamp som föda men idag njuter de flesta av alla de fina arter matsvampar vi har i vårt land. Så även i trädgården här i Röstånga.

Olga och Gunnar Andersson